

A történelmi materialismus.

Írta és fölolvasta a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek
1908. évi februárius hó 11-én tartott ülésén

HORNYÁNSZKY GYULA.

Előadásomnak kettős célja van: 1. megismertetni a történelmi materialismus tanát, 2. megvizsgálni, hogy mi igazság van benne. Vállalkozásom nem szorul hosszas megokolásra.

A történelmi materialismus — legalább a mi e tan első elemeit illeti — a múlt század 40-es évei óta létezik; külföldön — első sorban Németországra gondolok — a fölbomlás jeleit tünteti már föl: mindennek daczára itt Magyarorszáiban alig hallottunk még valamit róla. Azaz, bocsánat, csak a »bourgeois-tudomány« nem hallott róla (olyan is van!); mert a mi socialis demokratismusunknak is hivatalos elmélete, ott a belőle vett egynehány műszóval és elnyűtt fordulattal minden elvtárs tud élni (1. a pécsi congressust!), ott most teljes virágában van. (De azért 1. KÉPES ERNŐ: A történelmi materialismus. Darwinismus. Kantismus. 1907. — Képtelenül rossz munka, lehető fölületes bölcsészeti tudással de mégis a dogmatikus álláspont ellen.)

A tan népszerűsítése, s az ezáltal nyert gyakorlati jelentősége különösen megokolttá tesz, hogy a kérlelhetetlen bírálat szerszámával nyúljunk hozzá. A történelmi materialismus, jelszók formájában a nép szájába adva, egész életfölfogást, világnézetet jelent, s Egyesületünk elsőrangú föladatának tartja: a hamis, félrevezető jelszók által közvetített nézeteket bírálat tárgyává tenni.

A történelmi materialismust MARX-ra kell visszavezetnünk (tört. mat. = Marxismus). A műszó második tagjának értelméről és keletkezéséről majd később szölkünk; az összetétel keletkezését még MASARYK sem tudta megállapítani (Die philosoph.

u. sociologischen Grundlagen des Marxismus. 1899); azt mondja: tán ENGELS »materialistische Geschichtsauffassung« kifejezéséből keletkezett (p. 92). Az elnevezéssel különben a legújabb hívők nincsenek megalégedve (helyette ökonomischer Materialismus-t is mondanak), de használata most már hagyományos.

A történelmi materialismus lényegét tartalmazó classicus hely MARX »Zur Kritik der politischen Oekonomie« című művében található (1859):

»Az emberek életük társadalmi termelésében határozott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, a melyek anyagi termelési erőik bizonyos fokán felelnek meg. A termelési viszonyok összessége a társadalom gazdasági structuráját alkotja, a reális alapot, a melyen egy jogi és politikai fölépítmény (Überbau) emelkedik, és a melynek határozott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg általánosságban a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot. Nem az emberek tudata az, a mi létüket, hanem megfordítva a társadalmi létük az, a mi tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelési erői fejlődésük egy bizonyos fokán ellentétbe jutnak a létező termelési viszonyokkal, vagy, a mi csupán jogi kifejezése ugyanennek a dolognak: a tulajdonviszonyokkal, melyek keretében ezideig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelési erők fejlődési formáiból azok bilincseivé változnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap változásával az egész hatalmas fölépítmény lassabban vagy gyorsabban megváltozik. Ilyen átalakulások szemléleténél mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési föltételben végbe menő anyagi, természettudományi hűséggel megállapítható átváltozás és azon jogi, politikai, vallási, művészi és philosophiai, röviden ideológiai formák között, melyekben az emberek ama küzdelem tudatára jönnek és azt kiküzdik. A mily kevésbé lehet azt, hogy mi egy egyén, abból megítélni, a mi néki magának tetszik, ép oly kevésbé lehet ily átalakulási korszakot a maga tudatából megítélni, hanem inkább a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelési erők és termelési viszonyok között fönnálló összeütközésből megmagyarázni. Egyetlen társadalmi alakulás sem megy előbb tönkre, míg mindazon termelési erők nem fejlődtek ki, a melyek szá-

mára az eléggé bő; és új, magasabb termelési viszonyok nem lépnek előbb mások helyére, míg csak anyagi létfeltételeik a régi társadalom körében ki nem keltek. Ezért áll az emberiség mindig csak oly föladatok elé, a melyeket meg tud oldani, mert, közelebbről szemügyre véve, mindig azt fogjuk találni, hogy a föladat maga csak ott bukkan elő, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalább keletkezésök folyamatában vannak. Nagy körvonalokban szólva, az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módokat jelölhetjük meg a gazdasági társadalomalakulás korszakainak. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamat utolsó ellentétes (antagonistikus) formája; ellentétes nem az egyéni ellentét, hanem az egyének társas életfeltételeiből kibontakozó ellentéte értelmében; de a polgári társadalom körében kibontakozó termelési erők egyidejűleg ez ellentét megoldására is megteremtik az anyagi feltételeket. Ezzel a társadalmi alakulással tehát bezáródik az emberi társadalom kezdő története (Vorgeschichte).« És következik az igazi történet, a kommunizmus, a mint ezt MARX hitének megfelelően hozzá kell gondolnunk.

A történelmi materializmus-ról ez MARX leghatározottabb, legvilágosabb, nyilatkozata; pedig ez sem világos és ellentmondásoktól ment, ha a szavakat kissé elemezni kezdjük. (1. MASARYK id. m.) Végső eredménykép csak annyi marad fenn az író kétségtelen meggyőződéséeként, hogy a termelési erőktől valami módon megváltoztatott termelési viszonyok minden további szellemi életet valami módon és valamiféle szintén megváltoztatnak. A történelmi materializmus tanát különben sem MARX, sem alteregója ENGELS nem fejtették ki világosan sehol (1. LORIA panaszát: nem határozott tan; Die Sociologie p. 66.) A tannal kapcsolatos eszmék MARX-nak a Kritiket megelőző munkáiban is jelentkeznek már a 40-es évektől, főleg az ENGELS-Szel együtt szerkesztett *Kommunistisches Manifest*-ben (1848.) Itt olvassuk mindjárt a bevezető sorok után a főnti kifejtést kellőképp kiegészítő tételt: »minden társadalom napjainkig nem volt egyéb, mint osztályharczok története.« Itt kapjuk a mai társadalom keletkezésének történetét a történelmi materializmus szellemében és módszerével kifejtve: a hűbériségből kibontakozó társadalom a bourgeoisie-t hozza uralomra, a mely osztálynak meg a proletariátusban akad versenytársa a jelenben, biztos

legyőzője a jövőben. Már itt halljuk, hogy »a gondolat története arra tanít meg, hogy a szellemi termelés átváltozik az anyagi termeléssel kapcsolatban, s hogy egy korszak uralkodó eszméi mindig az uralkodó osztály eszméi voltak.« Látjuk mindebből, hogy MARX elméletével tulajdonképp már a manifestum idejében kész s csak közelebbről iparkodik kifejteni a nagyon is általános tétéleket. Valóságos szabatosságig azonban sem ő, sem követői nem jutottak el soha.

A történelmi materializmus nem egy kétségtelen tartalmú elmélet. Azt a bizonyos infra-structurát, melyről fönn MARX kivonatában is szó van s mely állítólag az egész ideológiát a hátán hordja, sokféleképp állapította meg MARX maga is és még inkább követői. Ugyan első sorban a termelésnek, itt meg első sorban az ipari termelésnek eszközei és módjai által közöltlenül teremtett viszonyokra gondolnak. Ezért mondja MARX PROUDHON ellen írt munkájában: »A kézi malom a feudális urak társadalmát, a gőzmalom az iparos kapitalisták társadalmát teremti meg.« De máskor meg a termelés mellett és azon kívül egész másfajta tényezőket is az »infrastructura« fogalma alá vonnak a történelmi materializmus hívei: a közlekedést, a munkamegosztást, a munkát általán véve, az egész technikát (ide számítva a technikai ismeretek összeségét, még a matematikát is); sőt olykor a külső természeti tényezőknek (az éghajlatnak, földrajzi helyzetnek stb.) és a faji különbségeknek is a »gazdaság« nevére kell hallgatniuk. Itt is úgy van, mint sok egyébütt: a körültekintéssel csökken az egyoldalúság, de az egyoldalú műszavak idővel szűkeknél bizonyulnak.

Mielőtt a történelmi materializmus elemzésében tovább haladnánk, kísértsük meg annak keletkezését megteremtőjének gondolkozási módjából megérteni; minden tannak legerősebb bírálatát képezi egyúttal: lelki esetlegességekben föltárni keletkezésének indító okait. MARX eredetileg hegelianus volt, a ki FEUERBACH hatása alatt lett hűtlen az idealismushoz s csatlakozott a materialista gondolkozásmódhoz. Mint ilyen, egyik előfutárja a német bölcsészet legszomorúbb korszakának, a múlt század közepe után beköszöntő lapos anyagiassági háborúnak, a Büchnerek, Moleschottok és Vogtok bölcsességének. (Azóta a természettudományok is kiküszöbölték az anyagelvűséget, v. ö. MACH sensualizmusát, OSTWALD energia tanát, a neovitahsmust).

Nem ide tartozik kutatni, hogy MARX akár metaphysikailag, akár ismerettanilag mennyire mélyítette ki materialista álláspontját (MASARYK kutatása szerint ENGELS-szel együtt sohasem emelkedett túl a naiv dogmatismus hitén); nekünk elég tudnunk, hogy álláspontja elejétől fogva arra tette hajlandóvá, hogy figyelmét a szellemi tünemények helyett az anyagiak felé fordítsa, s hogy az utóbbiak elsőbbségét és valóságát kész volt mindenütt és mindenképpen a szellemieké fölé helyezni. Amit MARX fönn a következő ellentétben fejezett ki: a lét határozza meg a tudatot (mintha a tudat nem volna lét!) és nem megfordítva. MARX tanítójának, FEUERBACH-nak egyik híres modása: »Der Mensch ist, was er isst«. Ha ezt FEUERBACH nem is az egyedi élettan szempontjából értette, hanem a társadalmi alakulás függését akarta jelezni étkezési föltételeinktől, mindenképp olyan gondolatot mondott ki, melyhez MARX csatlakozott, s melynek bővebb kifejtése által teremtette meg a maga elméletét.

E kifejtés módja azután a hegeli tanítványt árulja el. Mindekelőtt innen ered MARX-nak *historismus*a. Mint HEGEL számára, úgy az ő számára is minden mozgás fejlődés, közelebb-ről történeti alakulás. Ez alakulás anyagát is a hegeli *objectivismus* magyarázza meg: nem az egyéni lélek, egyáltalán nem a lélek fejlődéséről van nála szó, hanem a tárgyi külszerűséggel értelmezett emberiségnek, a társadalomnak fejlődéséről. A mint a hegeli ész egy számunkra idegen, tárgyi, külön törvényekkel bíró lény, olyan lesz MARX-ra nézve a lelki életünk törvényszerűségétől független társadalom. Járuléka már most e fölfogásnak: egyrészt a *collectivus* szempont (az egyéni helyett), s ez a történész számára mindenesetre a fontosabb és eredendőbb szempont; de másrészt a lélektan elhanyagolása és a történeti fejlődésnek egy mechanikus, vak és értelmetlen szükségszerűség formájában bemutatott magyarázási módja. MARX szerint az egyén összes képességével együtt tehetetlen marad a csodás anyagi alakulások szükségével szemben; szerinte azok a képességek épen csak illuzoriusak. MARX HEGEL-től még a módszertant is egészen átvette az eddig említett kölcsönzéseken kívül: a híres hegeli dialektikát, az úgynevezett dialektikai processust. Thesis, antithesis, synthesis: ebben a for-

mában mozog MARX gondolkozásmódja. Amint ENGELS szerint az ősi communismust (thesis) ennek tagadása, a magántulajdon korszaka váltja föl (antithesis), hogy azután e tagadás tagadása újra az eredeti communismust keltse életre új formában (synthesis), úgy a korunkbeli történeti fejlődés magyarázataképp MARX-ban is azt látjuk, hogy a feudalizmus (thesis), csak azért megy át ellentétébe, a burgeoisiebe (antithesis), hogy végűi egy magasabbrendű synthesisnek adjon létet (a proletariátus). A proletariusság gondolkozási követelmény, synthetikai szükség. Mellesleg megjegyezve, innen származik a marxizmus alkut nem ismerő gondolkozásmódja: minden forradalom útján (és nem fokozatos átmenetben) változik meg, a tagadásnak magát kell tagadnia: azaz végső következményeiben ad absurdum juttatnia a maga elvét, míg valami új nem keletkezhetik. A népnek tett társadalmi engedményeknél többet jelent az erőszakos átalakulás érdekében a burgeoisie fékevesztettsége (pl. a végletekig üzőtt tőkehalmozás). Már engedmény KALISKY részéről egy ilyen törvény fogalmazása: »oly országok, melyek gazdasági fejlődésükben a többiek előtt állanak, hajlanak arra, hogy radicalis megoldások helyébe compromissumokat tegyenek.« (L. KAUTSKY alább id. m.)

MARX lelki egyéniségének magyarázatát kiegészítve, ki kell emelnünk elvont matematikai gondolkozásmódját is. E gondolkozásmód szerfölött veszedelmes az összetett történeti és sociologiai kérdésekben: a primitivismus-t teremti meg, a mely minden áron egyszerűt, sőt egyest akar adni a természeténél fogva összetett és többszerű helyett. A philosophai monizmus helytelen alkalmazása ez, MARX *Mehrivert-elmélete* is jó példa erre (SCHMOLLER nagy gazdaságtanában a MARX *Wahnjának* nevezi ez elméletet): MARX csak úgy tudja bizonyítani a munkás kizsákmányolását, hogy föltevése szerint minden *értéket* a munka, amint ő érti, a közvetlen testi munka hoz létre. (Tehát az ipari vállalkozás és üzem bonyolult tünetmenyét, hol a különböző fokú és értékű eszmék és elhatározások szövevényével állunk szemközt, a munkás testi munkájává egyszerűsíti.) Végűi betetőzi a Marxismus értelmezését MARX nak a gyakorlatiasság felé irányuló agitatorius szelleme. FEUERBACH-ról írt jegyzeteiben annak szemléleti (anschauende) materializmusát, FEUERBACH-nak szerinte érzélgős humanizmusát

a maga bölcseletével állítja szembe, melynek végső célja nem a magyarázat, hanem a megváltoztatás. Ez a törekvése ugyan némi ellentétben van a történeti fejlődés szükségességéről vallott tanával; de a Marxismusban nem ritkák az ilyen ellentétek. Mindenesetre a történelmi materializmus csak mint ilyen gyakorlatias, népszerűsítésre szánt és sok ember érzelmeihez, reményéhez és cselekedeteihez szóló tan vált hatalommá, maga is történeti tényezővé. Ennek világos tudatában hallatja MARX már a communista manifestumban szövegét: minden népek proletariusai egyesüljetek!

Azt halljuk, hogy mindent a gazdasági viszonyok határoznak meg a társadalomban. De hogy miként, hogyan, evvel adósak maradnak a tan hirdetői. Világos magyarázatok helyett képies kifejezéseket kapunk; az ideológia: Überbau, reflexum, mutató (Anzeiger) stb. De a kép nem magyaráz; e tekintetben a történelmi materialisták egy csöppet sem nyújtanak határozottabbat, mint az organicisták ama hasonlataikkal, melyeket a testi szervezet ismeretéből vesznek kölcsön. A tan lélektani kiépítése helyett a példákvaló szemléltetés lépett előtérbe: a történet egyes jelenségeit, az egész történetet a történeti materializmus példatárának akarják föltüntetni. Ilyformán a történeti materializmus módszerré lett, s mint ilyen módszer annyival veszedelmesebb, mert egy képkép le nem szűrődött gondolatot akarnak mindig és mindenütt válogatás nélkül alkalmazni. A történeti összetettség zavarosában halásznak. Az eljárás nagyon egyszerű: mivel minden nagyobb történeti mozgalomban gazdasági tényezők is közrejátszanak, csak ezeket kell kikeresni, kiszínezni, túlozni, megváltoztatni s kész a kívánt eredmény. Így azután be lehet napnál világosabban bizonyítani, hogy a reformatio nem vallási, hanem gazdasági forradalom volt, s hogy DESCARTES a gyáriparra való tekintettel fokozta le fölfogásában géppé az állatot (MARX). Valójában pedig úgy áll a dolog, hogy történeti viszonyokat csak egészen szakszerű történeti ismeretek segítségével lehet megérteni és elbírálni. Csak mint szakembernek és nem tizedrangú források alapján van módomban a történeti indítékok bonyolult szövegét alkotó részeire bontani. Ép a legszükségesebb, a részletezés hiányzik úgyszólván kivétel nélkül a történeti materia-

listákban, kiknek példái csak úgy hemzsegnek a pontatlanságoktól és tudatlanságoktól.

A hol az illetőt nagy műveltsége a közönséges baklövésztől megóvja, dogmatismusa az egyoldalúságtól még sem tudja megszabadítani. Nézzünk KAUTSKY-nek, egyik legképzettebb hívének, könyvéből példákat, melyek »Ethik u. materialistische Geschichtsauffassung. Ein Versuch. 1906.« ez. művében található. A mű, mint majd látni fogjuk, más tekintetben még érdekesebb számukra; egyelőre egy-két példát szolgáltatson a történeti materializmus kritikai megértéséhez. Mindjárt a könyv elején a görögöknek a perzsák fölött aratott győzelméről beszél, melyet a japánok múltkori diadalával vet egybe a következőkép: »És, a mint most Japánban a kapitalisztikus nagyipar teljes erővel fog beköszönten, a melyből az ezideig csak a kezdeteket ismerte, ép úgy Görögország, főleg Athén a perzsa háborúk után az akkori világkereskedelem középpontja lett, a kereskedelmi tőke az egész népet hatalmába kerítette és megmászott minden átöröklött társadalmi viszonyt és fölfogást, a mely eddig az egyesén uralkodott és cselekvésmódját meghatározta.« Tehát a kereskedelmi tőke változtatta meg az 5. századbeli görögök erkölcsét, vallását stb. stb. Részben igaz, de nagyon csak részben. A sophistika kifejlődéséhez mindenestre föltétel volt a közlekedési és gazdasági viszonyok emelkedése: de a sophistika belső tartalmát nagyrészt az előző philosophiával való kapcsolata határozta meg, s itt a »kereskedelmi tőke« semmit sem magyaráz. Azután hogyan jött létre maga a tőke? KAUTSKY szerint persze egészen természetes, önkénytelen folyománya volt az a perzsa győzelmeknek. Valójában pedig a görög politika maga teremtette elő, a mely, belátva a tengeri hatalom jelentőségét, egész czéltudatosan, tehát ideologice törekedett a gazdasági előfeltételek megteremtésére. Ez esetben még a szerencsés véletlen annak a nagy embernek a nevét is fönn tartotta számunkra, a *Themistokles*-ét, kinek eszét itt minden vakhatalomnál megfelelőbben és igazabban mondhatjuk a történet mozgatójának. A perzsa háborúkról tehát legfőljebb átvitven állíthatjuk, hogy a kereskedelmi tőkét Athenae számára előteremtették. A fönt idézett helyről nem messze találjuk KAUTSKY-ban a következő állítást, a hol a görög ethika individuális jellegét magyarázza: »De az árúterme-

lésnek az egymástól külsőleg független magános termelők termelésének idejében boldogság és öröm és az ezekhez szükséges feltételek magánügyet képeznek.« Evvel szemben azt kell kérdenünk: csak magán jellege volt a görög erkölcstannak, s nem történt-e ott kísérlet PLATÓN és ARISTOTELES részéről egy socialis ethika megfogalmazására? S a mi már most a legkülönböesebb, hogy van az, hogy az árúelőállítás egyformának megmaradó módja mellett PLATON előtt socialis, a stoikusok előtt meg egyéni jellege van az erkölcstannak? Itt árúelőállítás helyett ép az a jelentős történeti fejlődés adhat csak feleletet, a mely az egész görög társadalmat már az 5. századtól kezdve folytonosan individualisálta.

De KAUTSKY könyve, mint mondtam, más tekintetben még érdekesebb számunkra. A történelmi materialismus fölsülését jelenti egyik legerősebb hívében. Németországban már évek óta kritikai kételyek támadtak a történelmi materialismuskak egy igaz hite ellen a neo-marxisták táborában; s e viták okmányai részben a tudós socialismus hivatalos folyóiratában, a KAUTSKY által szerkesztett *Neue Zeit*-ben vannak lerakva. A BAX-ok, BERNSTEIN-ok és SCHMIDT-ékkal szemben KAUTSKY volt a látzólag megtartásra törekvő védelmező; ebben az Ethikában, mint azt könnyű kimutatni, nála is fölületes külső szólásmódnak szolgál a történelmi materialismus egész dialektikája.

KAUTSKY az emberi nem egész történetét megvázolja, hogy az emberi erkölcs fejlődését adja. Az ember állati származását a Darwinismus bebizonyította; mi különbség tehát állat és ember között? Valamikor MAX MÜLLER a nyelvben találta meg a sarkalatos különbséget, az igazi elválasztó mozzanatot. KAUTSKY, mint a történelmi materialismus hivatalos képviselője, persze kénytelen azt másban keresni; meg is találja a termelés eszközében, a szerszámban. Az állat legföljebb készen talált természettárgyat használ fegyveréül, az ember elsőnek alkalmazza azt a tárgyat a kívánt célhoz, készíti belőle eszközt. Szerinte a nyelvet magát is csak a munka hozta létre; igazi marxi gondolkozással állítja erre vonatkozólag: »Dieses Zusammenwirken (t. i. a közös munka) selbst muss ein neues Werkzeug des gesellschaftlichen Verkehrs, der gesellschaftlichen Verständigung notwendig gemacht haben, die Sprache.« S itt csodálatoskép GERBER-re hivatkozik

és nem NOIRÉ-ra, a ki pedig ezt a keletkeztetési gondolatot elsőnek fejtette ki nagy készüléttel. A kérdés részletes bírálataiba nem bocsátkozhatunk: elég, ha arra utalunk, hogy WUNDT a Völkerspsychologie 1. és 2. részében, mint teljesen elfogadhatatlant és magában ellentmondót, veti el azt a gondolatot (KARL BÜCHER-nek még előbb lehetne igazat adni a rhythmuserzők kifejlődését illetőleg).

De hát az erkölcs, KAUTSKY könyvének tulajdonképeni tárgya? Vessük össze ezt a pár KAUTSKY -féle nyilatkozatot: »Az ember sem mint gondolkozó, sem mint erkölcsi teremtmény, nem lényegesen különbözik az állattól.« »Állati ösztön, semmi egyéb, az erkölcsi törvény.« »Csak a materialista történetfölfogás taszította le uralmáról teljesen az erkölcsi ideált, mint a socialis fejlődés irányadó tényezőjét.«

Tehát KAUTSKY szerint: sem az erkölcsi törvény, sem az erkölcsi eszmekép nem esik a lényegyet kereső történetmagyarázás körébe; az előbbi nem, mert már az állatot jellemzi, az utóbbi nem, mert vagy nincs meg, vagy hibásan van meg. Mi marad meg ily formán az erkölcsi tünemények közül a történész számára magyarázási anyagnak? Bizonyynal semmi, vagy alig valami. Erkölcsiségünket nagyjában már a darwinismus meg tudja fejteni, s nincs itt egyáltalán a történelmi materializmusra szükségünk. A darwinismus itt mint veszedelmes, térhódító versenytárs jelenik meg a történelmi materializmussal szemben. A sújtó nemezis ez; a történelmi materialismus alapítói: MARX és ENGELS már kezdettől fogva nem tudták, hogy mit is kezdjenek a darwinizmussal; naturalismusuk rokonszenvezett a tannal, de viszont annak következetes alkalmazása az ő tanukat tette volna fölöslegessé, a minthogy KAUTSKY-ban már jócskán fölöslegessé is teszi. Mert hisz KAUTSKY még abban az irányban is engedményt tesz, hogy, mint a többi ideológus tényezőt, az erkölcsöt is képesnek tartja arra, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődést a maga részéről is előmozdítja. A velünk született, mert állati voltunknál fogva átörökölt, és a gazdasági életet továbbra is befolyásoló erkölcsnek fölvételével KAUTSKY már igazán nincs távol attól az idealismustól, mely a vele rokongondolkodású egyénekben egyáltalán képzelhető, s melynek JAURES adott kifejezést LEFARGUE-

gal folytatott vitájában (A társadalom fejlődésének törvényei: JAURES és LEFARGUE vitája az idealista és materialista történeti fölfogásról. Ford. HOLLÓ JENŐ, 1907): »Elfogadom MARX azon tételét, hogy az emberiség későbbi fejlődése csak a gazdasági események visszatükröződése az agyban, ámde oly föltétellel, hogy ebben az agyban a szépségérzék, az ösztönszerű rokonszenv és az egység után való vágyakozás alakjában oly alaperők vannak, a melyek a gazdasági életet befolyásolják.« Az Idealismus és realismus képtelen szövetkezése ez bár, de mégis az akar lenni.

Befejezésül két fő pontba akarom összefoglalni a történelmi materialismus ellen szóló bírálatomat; kifogásaimat akarom előadni 1. ama tételük ellen: hogy minden történet osztályharcz; 2. amaz általános föltevésük ellen, hogy minden történeti keletkezés alapja gazdasági.

1. Az osztályharczról.

Már mások is kimutatták, hogy az »osztály« fogalom mily határozatlan MARX és ENGELS műveiben. Nem 2, nem is 3 vagy 4, hanem nagyon sok osztály szokott egy adott társadalomban egymással szemben állani. Azután minden szervezett osztályharcznál jelentősebb az az öntudatlan küzdelem, melyet egyének egyének ellen, érdekek érdekekkel szemben küzdenek, egyszóval az ember agnostikus természetével adott önkénytelen versengés. MARX szerint minden osztályharcz politikai harc, a mi nyilván nem igaz; politika nélkül is küzdhetnek gazdasági különbségen nyugovó osztályok egymás ellen. MARX egyáltalán itt is nagyon sokfélét akar egyformásítani: vannak gazdasági osztályellentétek, melyek politikai jelleget mutatnak, s daczára ennek sem első sorban, se közbötllenül nem gazdasági küzdelmet folytatnak (pl. az athenaei demokratiában, a hol az osztályok a politikai: a törvényhozói és végrehajtói hatalomért viaskodtak). MARX-ban az alaphiba különben mindennél mélyebben fekszik: aristotelesi műszavakkal élve, mondmondhatjuk, ἐντελεχέα-nak, megvalósult létnek veszi a οὐνομας-t a csak potentialisan meglévőt. Az osztályok nem egyszerűen adva vannak, a mint ezt MARX objectivismusa hiszi: a proletariátust sok tekintetben csak a MARX -ék agitatorius szelleme

teremtette meg. És mindenekfölött nem igaz, hogy a népek történetét az osztályharcok merítenék ki; sőt eddig ellenkezőleg a népek sorsát azok a nemzetközi nagy viszonylatok, a melyek legalább eddig az osztályharcok határain túl szövődtek, döntötték el kiválóképen. Pl. Görögország történetét tekintve, az új nagy fejezeteket megnyitó események és viszonyok, a perzsa háborúk, a peloponnesosi háború eredménye, a makedón beavatkozás, a római impérium oly világosan és határozottan szabtak minden esetben új irányt, nyitottak új korszakot a görög történetnek, hogy e mellett a polisok kebelében dúló osztályharcok jelentéktelenségeknek tűnnek föl a nagy változásokat kutató történész szeméi előtt. Ép mert ezek a nagy események és változásaik az egész nemzetet, államot, országot helyezik szembe a módosító tényezőkkel, s az egész a történetben is, nemcsak a matematikában, többet jelent a résznél. A marxisták hamis fölfogása hiába szeretné a nemzet és állam fogalmait az osztályok javára elsikkasztani: a nagyobbakat csak a perspectiva illúzióival lehet a kisebb háta mögött eltüntetni. A marxisták politikai fölfogása részben ilyen illúzió (utopismus), részben demagógia; a MENER-ENGELS-féle ös-communismus, legalább általánosságban és kellő megszorítás nélkül, nem létezett sehol, soha (l. pl. a görögökre nézve PÖHLMANN kutatásait), s az államot a kizsákmányolók mechanizmusának tartani a kizsákmányoltak féken tartására: ez lehet ugyan tetszetős demagogus szólásformák forrása, de a minden állami életben mutatkozó együttműködésnek és érdekközösségnek megmagyarázására elégtelen. (L. JÁSZI OSZKÁR: *A történelmi materialismus állambölcselete*, Budapest 1903, erősen MASARYK könyvének hatása alatt).

II. A gazdasági infrastruktúráról.

Minden összetett társadalmi tüneményben gazdaságiak is lesznek. Csak a pontos elemzés igazíthat útba, hogy mi ott az ok, mi az okozat, mi a prius, mi a következmény, mi a lényeges, mi a járulékos. Egészben véve, azt hiszem, hogy manapság — a technika óriási haladottsága miatt — a technika által teremtett társadalmi környezetet ép úgy hajlandók vagyunk jelentőségére nézve túlozni, mint a hogy a XVIII. század végén MONTESQUIEU és társai a természetes környezetet (az éghajlatot) nyilvánvaló túlzással emlegették. A történet magyarázásában mindig bensőbb okokat fog szolgáltatni a bennünk

szunnyadó lelki hajlamok kibontakozása, mint bármily külső, kiváltó mozzanat, akár gazdasági, akár másféle. Ne felejtsük (a mit pedig a materialisták felejtenek), hogy a gazdasági struktúrát is az emberi elme hozza létre (a termelési eszközök, a gépek nem a vak szükségszerűség eredményei, hanem az egyéni találékonyságé, a hol azután néha az egészen esetleges veszi át a történetet átalakító tényező szerepét). Lássuk továbbá be, hogy az úgynevezett ideológus körök olykor annyira jelentős hatással vannak az egész gazdasági életre, hogy termelés, ipar, kereskedelem stb. stb. inkább a nép egész jellemétől, mint egyes termelési vagy közlekedési eszközöktől fog függeni (pl. a keleti embernek a fatalismusa és fanatismusa egész magatartásában, minden cselekedetében kifejezésre jut).

Mindemellett nem kétséges, hogy a történet fejlődésének gazdasági okai is vannak. De itt azután nem elegendő az az általános, bizonytalan tartalmú formula, melylyel a materialisták dolgoznak, hanem közelebbről el kell választani a kérdéses hatás elveit. Mindenekelőtt: az úgynevezett ideologikus körök nem egyforma kölcsönösségben vannak a gazdasági tényezőkkel, hanem közülök némelyek inkább, mások kevésbé függenek össze mindavval, a mi gazdasági. Már LABRIOLA (»Essais sur la conception matérialiste de l'histoire. 1897« cz. munkájában, hol egyébként hívő marxistának bizonyul) osztályozni kénytelen e tekintetheti: a politikát, a jogot, az erkölcsöt egy csoportban a gazdasághoz közelebb, a művészetet és tudományt megint egy más osztályban a gazdaságtól távolabb helyezi el. Amannál valósággal inkább lehet közböten kapcsolatáról beszélni; ellenben a tudomány és művészet a gazdaságnak inkább csak közbenvetett hatását érzi. Azután fontos kérdésünkre nézve a *collectivus* és *individuais* szempont külön tartása. Az egyén nagyjában függetlenebb vagy ilyenné inkább lehet a gazdasági föltételektől, mint a *collectivum* (az általános szegénységet többnyire az általános művelődéshiány követi, a míg az egyént a szegénység épp úgy ösztönözheti munkájában, mint elkedvetlenítheti, elnyomhatja). Mindenekelőtt pedig lényeges a kérdést föltenni: fejlődési korok szerint egyformán hatnak-e a fejlődés menetére a gazdasági okok, vagy korok szerint váltakozóan (talán a fejlettség alacsonyabb fokain inkább, s folytatatólag csökkenően)?

Sajátságos és jellemző, hogy ezt a lényeges kérdést a történelmi materializmus soha nem vetette föl; megelégedett a semmitmondó chablonnal. A fölvetett kérdést nem tárgyalhatjuk részletesen, de egy-két szempontot adhatunk megoldásához. A fejletlenebb elmét eo ipso kevésbé fogják foglalkoztatni az úgynevezett ideológus körök, vagy legalább némelyek ezek közül, s így megfordítva nála az energiát javarészt a gyakorlati (mondjuk általánosságban gazdasági) élet fogja igénybe venni. De viszont: a folytatólagos fejlődés folyamán, a munkamegosztás következtében, az úgynevezett ideológus körök képviselői gazdaságilag mind önállótanabbakká válnak, inkább függenek majd létföltételükben mások gazdasági támogatásától, így válik a tudomány, a művészet legkényesebb virágává az emberi művelődésnek, s ha nem egyenesen tartalmában, közvetve, a létezés lehetőségét illetőleg mind jobban fog függeni egyik is, másik is a gazdasági élettől.

Végül ne felejtjük a történelmi materializmus bírálatában sem, hogy: *causa aequat effectum*. Ha a történelmi materializmusnak a maga ridegségében igaza volna, akkor hasonló gazdasági viszonyok mellett egészen hasonló ideológiának kellene előállnia. Pedig mennyire különbözik a francia gondolkozásmód és műveltség az angolétól vagy amerikaiétól, dacára annak, hogy a gazdasági viszonyok nagyon egyformák. Vagy pl. nálunk azt az erdélyi oláht lényegében változtatta-e meg, hogy egy villamos erővel hajtott gyárban dolgozik s olyan termelési föltételek közé került, mint bármely amerikai? Azután megfordítva: el kellene várnunk, ha a történelmi materializmusnak teljesen igaza volna, hogy különböző gazdasági viszonyok között csakugyan különböző ideológiák keletkezzenek. De itt sem áll ekként a dolog. Pl. a primitívus vallás (az animisticus hit) nagyjában egyforma a különböző népek között, dacára annak, hogy közülök némelyek csak vadászok még, mások már állattenyésztők is, a harmadik csoport meg földműves.

Összegezve a mondottakat: a történelmi materializmusban van némi igazság, de ezt teljes igazsággá csak az a bírálat képes tenni, a mely viszont a történelmi materializmust egyoldalúságától, kizárólagosságától, merev pozitívitásától fosztja meg. A tudománynak ez a gondolkozás! irány csak ily föltételek mellett tud szolgálatot tenni.